

ФРАЗЕМНА ДЕРИВАЦІЯ У ЗАХІДНОПОДІЛЬСЬКИХ ГОВІРКАХ

В українській мові тривалий час функціонують і постійно виникають нові стійкі словосполучення. Дослідження останніх десятиліть про джерела фразеологізмів, їх семантику, лексичний склад створили міцну теоретичну базу для ґрунтовного вивчення особливостей деривації стійких мовних одиниць.

Зазначимо, що першими спробами систематизувати матеріал про основні шляхи творення фразем діалектного мовлення, види дериваційних баз є дослідження М.Т.Демського [1] та В.І.Лавера [2].

У мовознавчих дослідженнях поняття “фраземна деривація” трактується по-різному: одні дослідники пояснюють творення фразем на базі слів і словосполучень (Б.С.Шварцкопф, М.Т.Демський) або на основі вже існуючих у мові фразеологічних сполук (Ю.О.Гвоздарьов, А.М.Емірова, С.М.Денисенко), інші – на базі сталих мовних висловів (А.М.Бушуй, Т.М.Кондратюк, О.В.Кутін, В.Д.Ужченко). Ми дотримуємося точки зору, що фразеологічна деривація – це сукупність усіх процесів і способів утворення фразем, тобто фразеутворення в широкому розумінні слова.

Причиною виникнення фразем є не прагнення мовцями лінгвалізувати нову дійсність, а потреба конкретизувати, уточнити узагальнене значення слова, образно назвати якусь абстракцію, виразити емоційно-експресивну оцінку предмета чи явища [3 : 242].

У слов'янській лінгвістиці найбільш продуктивним визнають фразеолого-синтаксичний тип творення фразем [4:105], коли різними шляхами відбувається переосмислення вільних синтаксичних конструкцій.

Актуальними для діалектної фраземіки є такі способи творення одиниць: 1) “нарощування” слова компонентами прямого значення; 2) фраземна інтеграція; 3) фраземна диференціація; 4) переосмислення компаративних словосполучень; 5) переосмислення значень вільних словосполучень.

Для фразем західноподільських говірок, як і для загальноукраїнських, досить продуктивним є процес творення фразем шляхом “нарощування” слова (дериваційної бази) [1:46;

231] Причиною цього явища є семантична надмірна узагальненість деяких слів. Якщо нарощуються прямі назви предметів чи явищ, то чіткіше простежується підсилення експресивності саме завдяки компоненту-прикметникові, що додається: *кур'ячий дощ* (Ном.); *'нагла смерт'* (Знк.Івн.Чр); *дурна п'явка* (Чр); *жлоб дурний* (Чр); *стр'іл'аниг горо'бец'* (Кт); *кур'ача тяміат'* (Знк); *ве"дмежа 'послуга* (Км). Нарощуватися можуть слова, які вже у сталому виразі завдяки прикметниковому поширювачу набувають метафоричного значення, що і зумовлює виникнення цілісної семантики фраземи: *ах ти пришиблена курка!* (Св.), на Божій дорозі (Ном.); *пуста голова* (Ів); *'важний 'пурец'* (Мн); *сл'іпа 'т'ут'а* (Зр).

Одним з найголовніших та найпродуктивніших способів творення фразем є фраземна інтеграція [4:107; 2:32] – поєднання в одне семантичне ціле рівноправних за значенням та за фразотворчими функціями компонентів: *ні дяки, ні ласки* (Ном.); *ні 'руком ні 'но'гом* (Івн) 'втомитися'; *б у т и н і у с и х н і у т и х* (Зр.Мк.МО,Нг,Пл,Цк) 'розгубитися'; *н і у т и н н і у во'рота* (Км) 'дурний'; *н і 'богови с'в'ічка / н і 'чортов'і коче"рга* (Нг); *н і 'риба н і мн'асо* (Цк) 'безхарактерна людина'; *н і с'луху н і 'духу* (Км.Кт) 'пропасти', *н і сти"ду н і сорому* (Нг) / *н і усти"ду н і 'соро"му* у кого (Крв) 'діяти безсоромно'.

Компоненти таких діалектних фразем характеризуються протилежністю семантики, створюють цілісний метафоричний образ фраземи. Зазначимо, що опущення хоч одного з них веде до руйнування фразеологізму.

У західноподільських говірках шляхом фраземної інтеграції утворилася невелика кількість фразем з тавтологічними повторами а) двох іменників: *клин клина побиває* (Ном.); *дурень дурнем!* (Ном.); б) дієслова та іменника: *пече такий пік* (Ном.); *бувати у бували"чах* (Вн,Злч,Лс,МК,Пл,Шд) 'мати досвід'.

Для численної групи фразем, що побутують у говірках, характерне творення шляхом фраземної диференціації (розкладу слова). Тобто одне із значень дериваційної бази фразем повторно лінгвалізується у фраземі через компонент аналітичної із цим словом структури [4:108]. Проаналізований діалектний матеріал свідчить, що найчастіше відбувається "розклад" дієслова на віддієслівний іменник з допоміжним дієсловом (йти, мати, не мати, брати, робити тощо). Сюди належать фраземи-парафрази: гвалтувати – *наро'бити і валту* (Знк); журитися – *жур'а бе"ре* (Ів); надіятися – *мати на д'іту* (Орн); сумніватися – *сумн'іви бе"рут'* (Орн,См); тямити – *мати т'аму* (Знк); хропіти – *да'вати хропа'ка* (См); сумувати –

сум *бе^ире* (См); зголодніти – *голод^нак на^пау* (Знк); лякатися – *не^ирел^{ак}* (Кд).

До третього способу творення фразем відносимо фраземи-евфемізми, які називають предмети та явища, уникаючи небажаних асоціацій [1:49; 2:32]. Найчисленнішими є групи фразем, що передають поняття: 1) 'померти': *в^тдау к^ин^ці* (См); *прос^та^гнуу ноги* (См); *п^іти до Боз^і* (Ів); *на той світ душа перейде* (Св.); 2) 'дурний': *не^има г^луду* (Чр); *бра^кує два до дес^іт* (Ів); *не^имати т^амки* (КК,Пл); 3) 'збожеволіти': *загу^биу голову* (См); *ум за розум за^ходит^кому* (Схх); *ви^пли^ли г^луду з голо^ви* (МО).

Внаслідок "розщеплення" дериваційної бази (слова) виникли і фраземи-дисфемізми [1:50], що згрубіло лінгвалізують вже названі лексмами предмети та їх ознаки: *білки витріців* (Ном.); *блендати по^гами* (Івн); *начи^енити ма^цок* (Знк); *кен^оух нап^хати* (Знк); *нажерти жи^ев^іт* (См); *о то в іт^пустіу келе^в во* (Чр); *роз^нати гембу* (Знк).

В основі виникнення і значеннєвого функціонування більшості західноподільських діалектних фразем лежить спостереження над навколишнім світом. Як свідчать матеріали польових записів, найуживанішими в усному мовленні подолян є сталі вирази, що містять порівняння. Такі мовні конструкції, що складаються із сполучника *як* та повнозначного слова (часто поширеного іншими словами), легко відтворюються мовцями, виступають своєрідним орнаментом, який акцентує смислові відтінки [5:77]. Зазначимо, що найбільшою кількістю та особливим багатством емоційно-образних найменувань відзначаються фраземи-порівняння, в основі яких лежить оцінка негативних дій і вчинків людини. Тому супровідниками (постійними чи змінними) виступають дієслова. Наприклад: *ходить^і як вовед^{уд}* (Знк) / *як по^віс^{мо}* (Івн); *ле^ижит^і як трахтор* (См); *на^жерти^ес^і як гора* (Крм); *на^дути^ес^а моу горо^{бец} на мороз* (Кс); *бубнит^і як у д^іж^ику* (КК); *на^робити^ес^а як дурни^емила най^іус^а* (Др,Івн,Кд); *в^ит^ріш^чити^ес^а як п^іані^і д^ак на Ж^ві^ни^цу* (Кс); *на^братити^ес^і як жаба мулу* (Зл,Злч).

Компаративні фраземи, що характеризують фізичний стан людини, зовнішність і риси характеру, можуть супроводитися і дієсловами, і прикметниками: *ди^евити^ес^а як жаба на с^вітло* (Крв); *дурний як сало чобіт* (Ном.); *висох як тр^іска* (См); *зморичи^лас^і як не^чери^ца* (Знк); *постаріу як п^анко моч^ене* (Знк); *че^рвоніс^і як гран^і* (Івн). *гни^ле як гн^іс*

не^н виве^н зе^н нис (Чр); груби^нс як тоутра (Івн); с'л'ітис як крет (Івн); к'репки^нс як кат (Чр); тоустис як Борман (Чр)

Таким чином, створення фразеологічної семантики з певними відтінками метафоризації та емоційно-експресивного забарвлення забезпечується лексемами конкретного значення.

Насиченою образністю та високою емоційністю, що досягається підтекстовим протиставленням явища і порівнянням до нього, характеризуються такі вислови: *любить, як пес цибулю* (Ном.); *хоче як коза на йармарок* (Івн); *хоче^нц'а як старому же^ннити^нс'а* (Орн); *хоче^нц'а як мертвому до в'ітру* (Знк). Фраземам такого типу властиве почуття гумору, дотепність – найприкметніші риси українського національного характеру.

Як і в українській літературній мові, на території західноподільського діалектного ареалу творення сталих фразем на базі конструкцій сполучника як та повнозначних слів є найбільш поширеним.

У процесі творення фразем дериваційною базою можуть бути і вільні словосполучення, які побутують у мовленні та лінгвалізують конкретні реалії та їх ознаки. Фраземізація або фраземна транспозиція [6:73] таких словосполучень відбувається через переосмислення первісного їх значення та поступовою заміною його значенням метафоричним. Таким чином, нова фразема твориться відразу, як тільки лексичні значення кожного компонента словосполучення трансформуються у цілісне значення фраземи. У мовленні співіснують і вільні словосполучення, і похідні від них фраземи, що однакові за зовнішньою формою, але відмінні за внутрішньою: *не^нре^нступити по р'іг* 'зайти' (Ів); *вишоу на зе^н лену пашу* 'одужав' (Знк); *йа^нзик све^нр^нбит* 'хотіти чогось' (Орн,См); *вилупи^нус'а з йа^нц'а* 'народився' (Івн); *опус^нтиу руки* 'не сподіватися' (Знк); *потрусиу калиткоюу* 'витратився' (Знк); *к'л амка упала* 'збожеволіти' (Орн).

Аналіз фразем подільського діалектного мовлення дає змогу не тільки виділити різноманітні шляхи їх творення, а й вивчити взаємозв'язки фразем літературної мови та народних говорів, виявити загальнонародне та місцеве у фразеології, з'ясувати специфіку діалектних усталених виразів.

Домінуючим конструктом діалектних, як і українських літературних фразем, є цілісне фраземне значення, що виникає внаслідок образного переосмислення дериваційної бази (слова, словосполучення).

Шляхи творення українських фразем різних говорів однакові, хоч існують певні відмінності, пов'язані насамперед з тим, що фраземи творяться на базі лексичного матеріалу, а він істотно різниться. Щоправда, спостереження свідчать, що фразеологічні ареали значно ширші від ареалів лексичних.

Умовні скорочення джерел:

Ном. – Приказки, прислів'я, і таке інше. Уклав М.Номис. – К., 1993. – 768с.; Св. – Свидницький А. – Свидницький А.П. Фольклорно-етнографічні нариси та статті // Анатолій Свидницький. Роман. Оповідання. Нариси. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 406–512.

Умовні скорочення назв населених пунктів:

Вн – смт.Вінківці Вінковецького р-ну Хмельницької обл., Зл – с.Зелене Волочиського р-ну Хмельницької обл., Злн – с.Зелена Чемеровецького р-ну Хмельницької обл., Злч – с.Зеленче Дунаєвського р-ну Хмельницької обл., Зр – с.Зарічанка Чемеровецького р-ну Хмельницької обл., Ів – с.Іванків Борщівського р-ну Тернопільської обл., Івн – с.Іванківці Городоцького р-ну Хмельницької обл., Кд – с.Кадиївці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл., КК – с.Кізя Кудринська Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл., Км – с.Комунар Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл., Крв – с.Курівка Городоцького р-ну Хмельницької обл., Крм – с.Кормильче Чемеровецького р-ну Хмельницької обл., Кс – с.Косиківці Новоушицького р-ну Хмельницької обл., Кт – с.Китайгород Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл., Лс – с.Лісоводи Городоцького р-ну Хмельницької обл., МК – с.Мала Кужелівка Дунаєвського р-ну Хмельницької обл., Мк – с.Маків Дунаєвського р-ну Хмельницької обл., Мн – с.Монастирок Борщівського р-ну Тернопільської обл., МО – с.Майдан-Олександрівський Вінковецького р-ну Хмельницької обл., Нг – с.Нігин Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл., Орн – с.Оринин Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл., Пл – с.Пилипківці Новоушицького р-ну Хмельницької обл., См – смт.Смотрич Дунаєвського р-ну Хмельницької обл., Схк – с.Сахкамін Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл., Цкв – с.Цикова Чемеровецького р-ну Хмельницької обл., Чр – с.Черче Чемеровецького р-ну Хмельницької обл., Шд – с.Шидлівці Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.

1. Демський М.Т. Дериwаційна база діалектної фраземіки з бойківського ареалу // Українська діалектна лексика. Збірник наукових праць. – К., 1987. –С. 45–62.
2. Лавер В.І. Фраземіка українських діалектов карпатського регіона: Автореф. дис ... д-ра філол. наук: 10.02.01. – К., 1992. – 50с.

3. Демський М.Т. Суть фраземи, її ономазіологічні функції й особливості номінації // Записки НТШ. – Т.СХХХІ. – Львів. 1990. – С. 238–265.
4. Мокиєнко В.М. Славянская фразеология. – М., 1980. – 207с.
5. Скрипник Л.Г. Фразеология української мови. – К., 1973. – 280с.
6. Гвоздарев Ю.А. Основы русского фразообразования. – Ростов-на-Дону, 1977. – 184 с.

Александр ПЕТРОВ (Симферополь)

ДИНАМИКА ОТФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОГО СЛОВООБРАЗОВАНИЯ

Об активности отфразеологического словообразования свидетельствуют многочисленные исследования, выполненные на материале различных славянских языков [1;2;3]. Как отмечал О.Ю. Ольшанський, «у дослідженнях з словотвору справедливо вказується на генетичні зв'язки лексичних і фразеологічних одиниць, на явище універбації стійких і вільних зворотів» [4:24]. Все возможные способы словопроизводства на базе устойчивых сочетаний отличает единство принципов номинации: дериваты привносят в язык семантику, которая отсутствует в лексической системе.

На основе фразеологических единиц (далее ФЕ) могут быть образованы простые и сложные по структуре производные. Так, Н.Ф. Клименко писала, что отфразеологическое словообразование наблюдается «у трьох розглянутих різновидах складних слів: юкстапозитах (*туди-сюди, неждано-негадано, сном-духом, тьма-тменна, хліб-сіль*), аббревіатурах (*вуз*), особливо поширені вони серед композитів (*векселедавець, головоломний, оказамілювання, скалозуб*)» [5:240].

В русском языке композиты, мотивированные фраземами, наиболее широко представлены среди имен существительных и прилагательных. Непосредственно от ФЕ не образуются наречия, хотя единичные случаи встречаются среди окказионализмов: *сделать голоруком, голоручьем; говорить позаугольно, взять горлохватом, закричать дурноматом, лихо матом*. Ср.: «Тут голоручьем, горлохватом не возьмешь. Ежли и обкладывать крепость, то большим войском» (Личутин); «Кузьма глаз не